

על שני סיפורים מקבילים ב'ספר יוסיפון' העברי ובנסחיו בערבית

שולמית סלע

ספר יוסיפון, המספר על תולדות ישראל בימי בית שני, היה המקור העיקרי של עמנו ללימוד תולדותיו מימי הביניים ועד לזמן החדש. הספר, שנודע גם בשם 'ספר יוסף בן גוריון' (בגלל שיבוש בשם אביו של ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו)¹, שאב את רצף סיפוריו ממקורות מגוונים (מקורותיו החיצוניים היו בעיקרם לאטיניים)² וזכה לתפוצה גדולה, כנסחים שונים, כמהלך ימי הביניים.³ בשלב מוקדם מאוד — לדעת רוב החוקרים — תורגם הספר לערבית: במהדורות ערביות יהודיות (באות עברית), ששרדו רק בקטעים בגניזת קאהיר; ובמהדורות חלקיות ומלאות באות ערבית, שאותן קראו מוסלמים ונוצרים כאחד — שנשתמרו בעזרת הכנסייה המזרחית עד עצם היום הזה.⁴

ניתוח שיטת התרגום והעריכה של נוסח קדום של יוסיפון, המונח ביסוד תרגומו לערבית, תורם לדעתי להבנה טובה יותר של מרבית הסיפורים המסוככים בספר יוסיפון העברי, על כל מהדורותיו הידועות לנו היום. ניתן להדגים את המורכבות ביצירה הנדונה בעזרת שתי הערות ספרותיות קדומות, שהראשונה בהן מצויה בספר יוסיפון העברי עצמו. וכך נאמר שם, בגוף ראשון: 'ואני ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומסיפרי סופרים אחרים אשר כתבו את מעשי אבותינו ואגרתיו אותם במגילה אחת'.⁵

בעבודתי נאלצתי להשתמש בשתי שיטות שונות של תעתיק השמות היווניים והלאטיניים. מחד גיסא ביקשתי לשמור על הוראות האקדמיה ללשון העברית, אך מאידך גיסא הבאתי בנאמנות את הכתיב הנמצא במקורות שלפניי. לשם דוגמה אציין שהשם Tiberius, שהוראות האקדמיה מחייבות לתעתקו טיבריוס, מתועתק ביוסיפון העברי ל'תיבריאוס' ובנסחים הערביים נוצריים שלפניי ל'טיבארוס'. המשתבש בערבית היהודית שבגניזה ל'טיריאנוס'. מפני שנאלצתי לחרוג מהוראות האקדמיה, הרבתי להשתמש במרכאות כמובאות מן המקורות הערביים והעבריים. בתעתיק התקני השתמשתי רק בהקשר למקורות הקלאסיים.

הפניות ביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

- 1 את השיבוש, שנפל בשמו של אבי יוספוס, הסביר לראשונה רפפורט (ש"ר) במכתבו הנזכר אצל צונץ, עמ' 319.
- 2 ראה: פלוסר, ב, עמ' 121.
- 3 ראה: פלדמן, עמ' 58.
- 4 מן המהדורות החלקיות בערבית של 'יוסיפון' אזכיר להלן את 'ספר המקבים הערבי'; פרטים ביבליוגרפיים — ראה: גראף, א, עמ' 223; 'ספר יוסף בן גוריון' הערבי במהדורותיו השלמות מתואר שם בעמ' 222. ביבליוגרפיה נוספת — ראה פלדמן, עמ' 73.
- 5 מהדורת פלוסר, עמ' 144.

יש להעיר תחילה, כי מן המקבילות הערביות נעדרים דברי הסופר הללו, אולי מפני שנשמטו מן הנוסח הערבי, או שמא משום שנוספו למקור העברי. בין כך ובין כך ניתן ללמוד מהצהרת הסופר, כי מחברה הנעלם מודע היטב למקורות שונים המונחים לפניו.

ההערה הספרותית השנייה מצויה בדברי יהודה משקוני (מוסקוני; נולד ב-1328) בהקדמתו לנוסח מאוחר יותר של יוסיפון העברי. המהדיר מעיד על שפע של נסחים שונים שמצא: 'וכלם היו חסרים מהם ספורים רבים מספורי הספר, וגם הספר אשר עליו סמכנו יותר מכל מספרים שראינו הנה גם הוא היו חסרים ממנו ספורים רבים'.⁶ לעדות הקדומה על טיבו הלקטני של הספר מתוספת אפוא עדות מאוחרת, על מצאי מגוון של עותקים שלמים וחסרים.

מאז ימי־הביניים ועד ימינו, נערכו מחקרים רבים על אודות 'ספר יוסיפון', שביקשו להקדים ולברר, מהו הנוסח המקורי המונח ביסודו.⁷ דורנו זכה למחקר מקיף של 'ספר יוסיפון', פרי עבודתו של פרופ' דוד פלוסר. החידוש העיקרי בשיטתו היה זניחת מחקר הדפוסים הקדומים והתרכזות בבדיקת כתיב־היד העבריים. פלוסר פירסם תחילה מהדורה מצולמת של כ"י ירושלים, ואף הוסיף לה כותרת משנה: 'הנוסח המקורי'; לפני עשר שנים זיכנו במהדורה ביקורתית של ספר יוסיפון. במבוא ובפרשנות למהדורה המדעית, פלוסר מרבה לדבר על המחבר, בה"א הידיעה של הנוסח המקורי. עם זאת מעלה המהדיר אפשרות (קלושה), שאולי קדמו ליצירה נסחים הקשורים בשרידיה הערביים, שעדיין מצפים למהדורה ביקורתית.⁸ לנסחים הערביים הללו מוקדש מחקר.

אספתי לקורפוס כמאה וששים דפי גניזה בערבית־יהודית, והשוויתי אותם הן לנסחים השלמים והחלקיים של הספר בערבית־נוצרית, והן לספר 'יוסיפון' העברי. אינני הראשונה העורכת מחקר משווה בין הספר העברי לערבי; קדמו לי חכמי המאה התשע־עשרה, ובהם יש להזכיר במיוחד את גרץ, גייגר וולהאוזן. המשותף לשלושת המלומדים הללו היתה הבנתם — איש איש בשיטתו — כי היצירה הנחקרת מורכבת ומסובכת, וכי את קצה החוט לפתרון החידות הרבות הכלתי פתורות יש לחפש בכתבים הערביים הקדומים. עתה, כשלפנינו מהדורה מדעית של ספר יוסיפון העברי, ותחילתה של מהדורה מקבילה של הנוסח הערבי, נוכל להמשיך את המחקר המשווה ולהתבונן ביצירה מזווית שונה. להלן נשווה שני קטעים, אך יש להדגיש, כי הממצאים מאפיינים קטעים נוספים רבים ביצירה; בחרתי להרחיב דווקא בפרשת המשלחת לגאיוס, כי הבעיות הספרותיות בה כה בולטות, עד כי אפילו הטוען לאחדותה של היצירה היוסיפונית הבחין במורכבותה בפרשה זו. וכך איפיון פלוסר את סיפור המשלחת לגאיוס, מבחינה ספרותית:

6 מתוך הקדמת משקוני שהדפיס הומינר, עמ' 40.

7 ראה: פלדמן, עמ' 59.

8 ראה: פלוסר, עמ' 14.

מקור הסיפור הוא קדמוניות ליוסיפוס, אך היות והסיפור שאצל יוסיפון מדלג על פרטים רבים ביותר, אינו מדייק בפרטים אחרים ואף מוסיף פרטים חדשים לפי רוח סיפורי הגזירות של ימי הביניים, נראה שבידי המחבר לא היה הסיפור שבקדמוניות אלא מקור נוצרי בלתי נודע, שכלל קיצור דברי יוסיפוס. את הקיצור הזה הרחיב כנראה המחבר בפרטים נוספים מתוך ההווי של ימי הביניים.⁹

מכיוון שבסיפור על אודות המשלחת לגאיוס אנו מבחינים בעיבוד ספרותי למאורעות היסטוריים, נרענן את זכרוננו באזכרת העובדות, שעליהן מסתמך ספר יוסיפון. המאורע ההיסטורי הראשון התרחש בשנת 38 לספירה, בימי שלטונו של גאיוס קליגולה, קיסר רומי: המקורות ההיסטוריים מספרים על פוגרום, שערכו היוונים ביהודי אלכסנדריה, הם התנפלו על בתי הכנסת, העמידו בהם פסילים, שרדו את בתי היהודים והכריחו אותם להצטופף ברובע אחד של העיר. בסתיו שבו היהודים לבתיהם, והפולמוס הועבר לרומא; בראש המשלחת של היוונים עמד אפיון, ובראש היהודים — פילון. כהיסטוריה נודע המאורע בשם Legatio ad Gaium.¹⁰ הפולמוס נמשך ברומא גם לאחר רצח גאיוס (בשנת 41 לספירה) ונסתיים בימי יורשו, קלאודיוס. המאורע השני התרחש בשנת 40 לספירה: גאיוס התכוון להציב את צלמו בבית המקדש, וזו היתה עיקר הדאגה של יהודי העולם באותה תקופה, כפי שמעיד פילון, ששהה אז כאמור ברומא. מותו של גאיוס סיכל את המזימה. המאורעות ההיסטוריים נפרדים זה מזה: הראשון קשור גיאוגרפית למצרים ואלכסנדריה, והשני — לארץ־ישראל ולירושלים.¹¹

עתה נבחן כיצד עובדו שני המאורעות הללו בספר יוסף בן גוריון. יוסיפון ארג את שני הסיפורים, שהתרחשו בתאריכים שונים, למעשה אחד. הסיפור נפתח במות טיבריוס קיסר ועליית גאיוס לשלטון; אנו קוראים: 'גאיוס קרא שמו אלוה ויצו לבנות לו מזבחות בכל הארץ ולהזכיר שמו אלהים ולהשבע בשמו כל אדם ככשם אלהים'.¹² כל הגויים עושים כמצוותו, אך היהודים מתנגדים לו ואף מתכוננים למלחמה. לא נזכר כאן היכן יושבים היהודים, אך מן הקטע הקודם ב'יוסיפון', שהזכיר את שלטון אגריפס בארץ־ישראל, ומן הקטע המקביל במלחמות היהודים, וכפי שנראה גם מסוף הסיפור ב'יוסיפון' — מסתבר שמדובר בארץ־ישראל. וכאן בולט הבדל של ממש בין 'יוסיפון' העברי לערבי.¹³ רק הנוסח העברי מזכיר (פתאום) את אנשי מצרים, שעד עתה נעדרו מן הסיפור, ושם נזכר השליח ששלחו לגאיוס — אפיון — כנגד

9 מהדורת פלוטר, עמ' 272, הערה לשורה 11.

10 לפי שם ספרו של פילון האלכסנדרוני.

11 ראה: לויץ, עמ' 243.

12 מהדורת פלוטר, עמ' 272. (מבוסס על מלחמת היהודים, ב, עמ' 184, והגיסופוס ב, 5. 5.)

13 'יוסיפון' העברי — בנוסח הגניזה TS 8 K 17; את הקובץ הערבי־יהודי כולו פירסמו סנרוס ונתמ; והשווה לדפוס בירות, עמ' 215.

שליח היהודים פילו, 'איש חכם', שהנוסח העברי אף מוסיף אודותיו מידע: 'אשר עשה ספרים הרבה'. תוספת המידע הבלעדית לנוסח העברי מתעקת 'אפיון' (בנו"ן סופית), אבל 'פילו' (בלי נו"ן). יוסיפון הערבי אינו נזקק כלל לאזכרת מצרים והשליח מטעמה, ואף אינו מוסיף פרטים על פילו, המתואר רק כשליח הצדיק, החכם והמיליטנטי (!) של היהודים (אנשי ארץ-ישראל, כפי שנרמזו). עמידתו הנועזת של פילו בפני הקיסר בולטת גם בסיפור העברי: 'אין אנו ניאותים ולא נשמע לדבריכם'. ספר יוסיפון, במהדורתו העברית כערבית, מוסיף אפוא לדמותו של פילו — בניגוד למקורות — גם תכונות של מנהיג קרבי; אך ב'יוסיפון' העברי אנו תיאורו העז של פילו בעזרת הפסוקית הנוספת, המספרת על אודות הספרים הרבים שכתב — וזאת שוב בתיאום עם המקורות ההיסטוריים.

הבדל נוסף בין הנוסח העברי לערבי קשור גם הוא באפיון (שנעדר כליל מן הנוסח הערבי, כאמור). הפעם מביא הנוסח העברי תרגום צמוד של טיעוני אפיון בפולמוס, שנערך לפני הקיסר כנגד היהודים, על-פי נוסח קדמוניות יח: 258. ההסתמכות על קדמוניות יח ב'יוסיפון' העברי אומרת דרשני; אין זה מקרה, כי פלוסר ממעט להביא מקבילות לאטיניות לקטע, מפני שהוא סבור, כי המקורות הלאטיניים שלפני 'מחבר יוסיפון' כללו רק שישה עשר ספרים מתוך עשרים ספרי הקדמוניות, שאליהם הוצמד החיבור הביזאנטי-נוצרי הגיסיפוס, המוקדש לחורבן ירושלים, כדי להשלים את החסר.¹⁴ תמוה אם כן, מדוע פתאום נקטע סיפורנו בהערה 'זרה' לשיטת יוסיפון, שמקורה בקדמוניות יח. יוסיפון הערבי אינו מזכיר את אפיון ומצרים כלל, ובפולמוס מככבים רק 'גיוס' (שנשתבש לגתרוס בנוסח הגניזה) ואפילו (הוא פילו). מעתה שוב דומות העלילות ביוסיפון העברי והערבי; וזאת משום שאפיון, איש קדמוניות יח, יוצא מן העלילה כלעומת שבא, והוא לא ייזכר בה שנית, וכמוהו שולחיו, אנשי מצרים. אסכם את המשך הסיפור: פילו מושלך החוצה, וליהודים המחכים לו הוא מודיע 'כי עת צרה היא' ומציע לצום שלושה ימים, ולהתפלל לעזרה משמים; אלוהים נענה לתפילה, ולאחר שלושה ימים — ואדגיש כי הזמן אינו היסטורי, כי אם אגדתי-ספרותי — מורד הצבא בגאיוס, והכלבים אוכלים את בשרו, ואף זאת בניגוד למקורות ההיסטוריים, כפי שמעיר פלוסר;¹⁵ ואחריו מלך 'קלאודיאוס' קיסר, והוא שלח את פילו והיהודים בכבוד גדול: לבית אלמקדס — על-פי הנוסח הערבי, ולירושלים וארץ-ישראל — על-פי הנוסח העברי; כלומר, למקום שממנו באו, על-פי סיפורנו המקורי, ולא למצרים, אשר ממנה באו על-פי המקורות ההיסטוריים. בסיום הסיפור הורס פילו — שב'יוסיפון' צמח למנהיג לאומי, כאמור — יחד עם שאר היהודים את 'המזבחות אשר בנו לשם גיוס בכל ארץ-ישראל'.

לשאלת המקור של הסיפור אנו נדרשים עתה לברר כמה עניינים לשוניים. כבר

14 פלוסר, ב, עמ' 127-131.

15 ההערות במהדורת פלוסר, עמ' 273, לשורות 30, 33.

מבדיקה שטחית עולה, כי הנוסח העברי קרוב יותר לשמות הלאטיניים, ואילו בערבי הם השתבשו בדרך כלל. מהשוואת נוסח הערבית-היהודית שבגניזה לנסחים הערביים-נוצריים נראה, כי אות ערבית קדמה לאות עברית: 'קלודיאס' למשל נשתבש ל'פלודיאס' בשל השמטת נקודה דיאקריטית, המבדילה בין האותיות הערביות קא"ף לפ"א. עם זאת הבחנתי, כי העלילה בכתבים הערביים-נוצריים עובדה עיבוד נוסף, ונגררה לימי נירון/וס, אולי מסיבות נוצריות.¹⁶ בנוסח העברי לא ניכרות עקבות של השפה הערבית בקטע הנסקר (אולי רק בסוף הסיפור, במקום ההתלבטות בין ירושלים לארץ-ישראל), ואין אפוא צורך להניח, כי הקטע שלפנינו נכתב ערבית במקורו. אבל לאחר שעמדנו על דרך יצירת הסיפור, ראינו שהסיפור הערבי הגיוני, רצוף ונאמן לעלילת הבדיון, הפותחת בקטסטרופה של גזרת הקיסר, שהיהודים מארץ-ישראל מתנגדים לה, ושולחים את פילו מנהיגם לייצגם בגבורה לפני הקיסר; לאחר ההתערבות האלוהית, המנהיג חוזר להשלים את שליחותו בארץ-ישראל. מבנה עלילת הבדיון נוצר מאיחודן של שתי עלילות היסטוריות נפרדות. אני מציעה אפוא לראות באזכרת אפיון, שליח אנשי מצרים, ובעדכון דמות פילו — הסוטים ממסלול סיפורנו — תוספות מאוחרות; זהו ניסיון לשיפור ההיסטוריה, על סמך מקורות היסטוריים¹⁷ החורגים ממסגרת העלילה, שנוצרה בלעדיהן במקור העברי העתיק, ונשתמרה רק בתרגום לערבית. גם מן הבחינה הלשונית ניתן לאשש את הטענה: השם פילו, הנמצא ברובד העתיק של סיפורנו, נכתב בלי נוי"ן סופית, ואילו אפיון — בנוי"ן, כמו בקדמוניות.

מן הניתוח המשווה של הסיפור ב'יוסיפון' על אודות המשלחת לגאיוס עולה אפוא כי מעשה זה ב'יוסיפון' העברי (כפי שהגיע לידינו בכתב-היד כמו גם בדפוסים הערביים) איננו מלמד על יצירה אחידה, כי אם על תל ספרותי, שרבדיו נבדלים אלה מאלה בעיבודם הספרותי היסטורי. חשיפת שכבות הסיפור בעזרת ספר יוסף בן גוריון הערבי לימדה והעידה על הרכב התל בסיפור אחד. יש לשוב ולהדגיש, כי במרבית סיפורי היוסיפון נעזרתי בנסחים הערביים לשם איתור תופעות ספרותיות דומות. אביא הדגמה נוספת לשיטה בהשוואת הסיפור על אודות רצה יוליוס קיסר ב'יוסיפון' העברי עם שני נסחים ערביים מקבילים. נוסף על ספר יוסף בן גוריון הערבי שהוצג לעיל, אשתמש כאן גם בנוסח טרומי שלו, המספר רק על תקופת החשמונאים, הידוע במחקר תחת השם 'ספר המקבים הערבי', או 'ספר המקבים החמישי'.¹⁸ בסיפור,

16 בכל הנסחים הערביים-נוצריים המונחים לפני, למשל כ"י הספרייה הבריטית עמ' 155; והשווה לדפוס בירות, עמ' 215.

17 נראה כי נוסף על קדמוניות יח, יש לקשור את עדכון הידיעות על פילו בקטע הביוגראפי המוקדש לו, שנכלל בהוספות ל'יוסיפון', אשר פלוסר הדפיס בסוף מהדורתו, עמ' 434; גם שם נמצא הצירוף הלשוני 'עשה ספר', המזכיר את 'עשה ספרים הרבה' שבתוספת לסיפורנו.

18 פרטים ביבליוגרפיים — ראה גראף, א, עמ' 223; פלדמן, עמ' 73; וסיכום המחקר אצל צרלסוורת', עמ' 153. בעבודת הדוקטור שלי, 'ספר יוסיפון ומקורות מקבילים בערבית ובערבית יהודית', הנכתבת בהדרכתו של פרופ' משה גיל מאוניברסיטת תל-אביב, אני מקבלת את דעת

כפי שהוא מובא ב'יוסיפון' העברי, מודגשות המלים שישמשונו בדיון:

בעת ההיא בהיות יוליאוס קיסר בהשקט ובשלווה ובהתפללו בהיכל יוביס אשר ברומא, ויקומו עליו אורבים מאוהבי פומפיוס הנשארים ויתקעו בגופו ובצידו שלשים חניתות ביחד ויהרגוהו בתוך ההיכל. ואלה שמות האנשים אשר הרגוהו: כסיאוס וברותוס.¹⁹

המלים שהדגשתי מגלות את הסתירה הפנימית בסיפור. אנו מבחינים כי 'יוסיפון' העברי גורס תחילה, כי אוהבי פומפיוס תקעו בגוף קיסר שלושים חניתות ביחד, אבל שב ומגביל את מספרם בפרטו את שמותיהם של שני רוצחים בלבד (כסיאוס וברותוס).

ואילו ב'ספר המקבים הערבי':

בחברת קיצר היו שני אנשים מרעי (אצחאב) פמפיוס, שם האחד כאסיוס והשני ברותוס. והם תכננו לרצוח את קיצר. על כן התחבאו שניהם בהיכל, אשר היה נוהג להתפלל בו ברומיה. וכאשר סר לשם שאנן, בלי לחשוש ובלי להיזהר, עטו עליו והרגוהו.²⁰

ספר יוסף בן גוריון הערבי:

אמר: וכאשר נכונה כל מלכות קיצר ושלוה (מלכותו), התנפלו עליו שני קצינים חשובים מרעי פמפיוס, אשר קודם הלכו עמו; שם האחד כיסיאוס והשני ברון[ת]ס והרגוהו.²¹

הנוסח השלם ביותר מבין שלושת הסיפורים נחשף לדעתי ב'ספר המקבים הערבי', כי שם מתאימים כל פרטי העלילה אלה לאלה: תכנון הרצח בידי 'כאסיוס' ו'ברותוס', ההתקפה על קיסר השאנן והשלו ורציחתו. ב'יוסיפון' הערבי מוסבת השלווה למלכות קיסר, ונזכרים שני הקצינים הרוצחים בשמותיהם — אך זירת הרצח ('היכל יוביס') נעלמה. ב'יוסיפון' העברי, כמו ב'מקבים הערבי', תיאורי השאננות 'בהשקט ובשלווה' נסבים על קיסר; נזכר מקום הרצח 'היכל יוביס', אך נוצרת סתירה פנימית בין שני הרוצחים הנזכרים בשמותיהם לבין 'אוהבי פומפיוס הנשארים', התוקעים 'כגופו ובצידו' של קיסר 'שלושים חניתות ביחד'. התוספת המלומדת על השתתפות רבים ברצח מסתמכת בעקיפין על ההיסטוריון הרומי סוטוניוס (תולדות הקיסרים). (המזכיר אמנם עשרים ושלושה פצעים).²² ידיעה נוספת זו התכוונה לשפר את הסיפור

ולהאזן בעניין קדמתו של 'ספר המקבים הערבי' לעומת שאר היצירות היוסיפוניות המונחות לפנינו.

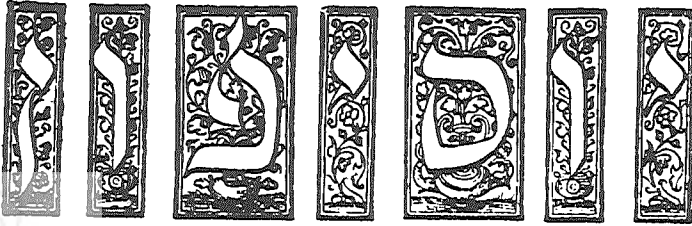
19 מהדורת פלוטר, עמ' 177.

20 דפוס הפוליגלוטה של וולטון, פרק 45, שורה 1-3.

21 כ"י הספרייה הבריטית, עמ' 141; דפוס בירות, עמ' 141.

22 ראה: סוטוניוס, עמ' 82.

ולתאמרו לידיעות ההיסטוריות, אבל הסיפור ב'יוסיפון', הבנוי משכבות שונות, הפך לבלתי מתקבל על הדעת. נחשף כאן אפוא התהליך, שסקרנו בניתוח הסיפור על המשלחת לגאיוס: גם שם ראינו, כי דווקא התיקון — בעזרת מקורות היסטוריים — שיבש את מהלכה התקין של ההיסטוריה הבידיונית. מן הקריאה המשווה של 'יוסיפון' בנוסח העברי לנסחיו הערביים, כאן ובמקומות אחרים, נראה כי ספר 'יוסיפון' העברי, כפי שהגיע לידינו בכתב-היד ובדפוסים כאחד, איננו יצירה אחידה, פרי עבודתו של 'מחבר' אחד, אלא תל ספרותי, מעשי ידיהם של יוצרים שונים.

בשם האל רם ועליון אהל ספר בן גוריון

זה הספר הנכבד חברו איש אלהים · גבור חיל · משוח מלחמה ·
 כהן לאל עליון · הנקרא יוסף בן גוריון הכהן · ונחלק הספר
 הוזה לששה מאמרים · והם ששה ספרים · וכל ספר וספר
 לפרקים והם עז פרקים · והיה האיט הוזה גורא
 מאר בחכמה ובתבונה · ונדול היחס ·
 משועי הכהנים אשר היו כירושלם ·
 גם השם חלק לו יתר שאת ויתר
 עז ברשות בבית יעודה ועם
 כל שרי רומי היתה
 לריד ושם

נדפס בניציאה · העיר הגדולה המהללה · אשר
 תחת ממשלת השררה · ירה בשנת ד'ש לפ"ק ·

נספח

סיפור המשלחת לגאיוס מתוך קורפוס השרידים של ספר יוסף בן גוריון הערבי שנשתמרו בגניזת קהיר

במאמר הזכרתי את הכתבים של 'ספר יוסף בן גוריון', ששרדו מחוץ לגניזה בידיים נוצריות. חשיבותם של הכתבים הערביים-נוצרים נעוצה בעובדה, שנותרו שלמים ברובם, וכי נשתמרו במצב חיצוני טוב יותר משרידי הגניזה. הכתבים הערביים עזרו לי לקבוע את סדר כתבי הגניזה, וסייעו בפענוח דפים מטושטשים ופגומים.

לקורפוס הגניזה הוספתי אפאראט מדעי, המתבסס בעיקר על הכתבים הערביים-נוצרים והנושא את הכותרת 'חילופי גרסאות'. לעתים נדירות יכולתי להביא גם חילופי גרסאות מכתבי יד מקבילים שמצאתי בגניזה. את המובאות מן הכתבים הערביים תעתקתי לאות עברית, והבאתי אותן על-פי מפתח הסימנים להלן. העדר סימון מצביע על נוסח משותף לכל הכתבים שנכללו באפאראט.

סימני הכתבים הערביים-נוצריים
 הספרייה הלאומית בפריס:
 Par. Ar. 1906, פ
 Par. Ar. 5255, ז
 הספרייה הבריטית בלונדון:
 Or. 1326, מ1
 Or. 1336, מ2
 בירות, המהדורה המודפסת

17 K 8 TS [א]

- 1 ופי [ז]מאן אנטיפס בן הרודוס מאת אגסטוס קיצר [ומלך]
- 2 [טיריאנוס] קיצר וכאן רגלא סו קביח אלסירה וכאן אלפסאד טא[ה]ר פי
- 3 סאיר גמיע אעמאלה וכאן קד אמר אלנאס באלסגוד לצו[רתה] ובעת
- 4 בקילאטוס צאחבה ומעה צנם בצורתה אלי בית אלמקדס ליאמר
- 5 אלנאס באלסגוד לה פאמתנע אליהוד מן דלך ומנעו לקילאטוס מן [אל]
- 6 דכול ומן אדכאל [אל]צנם אלי אלמדינה פחארבהם קילאטוס וקתל גמא
- 7 גמאעה מנהם תם אגתמעו עליה פהזמוה וכאנת מדה אנטיפס
- 8 אחדי עשר סנה תם בעת טריאנוס קיצר במן קבץ עליה וחמלה
- 9 אלי אל אנדלס פמאת בהא ומלך בעדה אבן אכיה והו אגריפס בן
- 10 אסתרובולוס אלמקתול אבן הרודוס
- 11 כבר אגריפס אבן
- 12 אסתרובולוס אבן הרודוס קאל צאחב אלכתאב פי זמאן אגריפס
- 13 הדה מאת טריאנוס קיצר ומלך בעדה גתרוס קיצר וכאן אשר
- 14 ממן תקדמה ואקבח סירה פאמר אלנאס אן יסמוה אלאה ואן יחלפוא
- 15 באסמה ויבנו לה מדאבח פי גמיע ממלכתה ויקרבו לה אלקראבין
- 16 פאגאבה אלאמם אלי דלך ואטאעה גמיעהם [גיר] אליהוד פאנהם
- 17 אמתנעו [וא]סתעדו למחארבתה וארסלו אליה רסולא יקאל לה

1 פ. אפֶסְטוֹס, כ-ז+בירות, נוסף, כי שנות מלכותו היו חמשים ושש שנה. 2 מ, טיבארוס. 3 סאיר, ליתא. 4 מ, בפילאטוס צאחב ג'ישה, פ, בילאטס, ז+בירות מוסיפים את מוצאו, מן בלד אלבנטס; מ, ליאמר אליהוד. 5 ומנערוקתל, נשמט מכל הנסחים הנוצריים, כמ, הערת שוליים המתייחסת לטיבריוס ומספרת, כי בזמנו של הלה הוטבל המשיח והחל ללמד, ובימי פילאטוס נצלב המשיח. 7 מ, אנטיפוס בן הירודס. 8 טיבארוס. 9 פ, אלי בלד אסבאניא והי אלאלנדלס; פמאת הנאך. 11 מ, ד'כר ח'כר אַעֲרִיפּאס, פ, אַעֲרִיבּאס. 13 ה'ד'א; בכל הנסחים הערביים נוצריים המונחים לפני החולף השם גתרוס (צ"ל גאיוס) לנירוס, פ+ז+בירות, מוסיפים כאן רשימת מלכים, כדי להתגבר על הקושי הכרונולוגי, שנוצר מן השינוי (אולי מפאת מסורת הקושרת את הסיפור לימי נירון ורודף הנוצרים): טיבארוס/נוס, עשרים ושתיים שנה ותודש; ואחריו בנו, עֲאִיוֹס/עֲאִיאנוֹס קיצר ארבע שנים ושלושה חודשים (הרג את בילאטס); אחריו אכלודיוס קיצר ארבע עשרה שנה אחריו נירון/נארוך קיצר שלוש עשרה שנה, והוא היה רע מקדמיו, ועבשיו ניתן הסיפור שבשורה 14 לעיל. מ, מוסיפה הערת שוליים: נירוס זה הוא אשר צלב את בטרס במהופך כרומיה, והרג את בולס בחרב (השווה פינס, עמ' 150).

תרגום [א]

- 1 ובזמנו של אנטיפס בן הרודוס מת אגסטוס קיצר [ומלך]
- 2 [טיריאנוס] קיצר, והוא היה רשע ודרכיו נלוזות, וקלקול המדות נגלה
- 3 בכל שאר מחוזותיו, והוא ציווה לאנשים להשתחזות לצלמו, והוא שלח
- 4 את קילאטוס נציבו (מילולית, רעו) ועמו צלם בדמותו לירושלים, כדי שיצווה
- 5 על האנשים להשתחזות לו; והיהודים סירבו לעשות כך, ולא נתנו לקילאטוס
- 6 להיכנס (בעצמו) ולהכניס את הצלם לעיר, וקילאטוס נלחם בהם והרג
- 7 רבים מקרבם; אז נאספו כנגדו והביסוהו; ומשך שנות (שלטונו) של אנטיפס
- 8 היו אחת עשרה שנה, ואז שלח טיריאנוס קיצר לאסרו ולהביאו
- 9 לאנדלס, ושם מת. ואחריו מלך בן אחיו, הוא אגריפס בן
- 10 אסתרובולוס ההרוג, בן הרודוס.
- 11 סיפור אגריפס בן
- 12 אסתרובולוס בן הרודוס. אמר בעל הספר: בזמן אגריפס
- 13 זה מת טיריאנוס קיצר ואחריו מלך גתרוס קיצר, שהיה רשע
- 14 מקדמיו ודרכיו נלוזות; והוא ציווה על האנשים לכנותו אלהים ולהישבע
- 15 בשמו ולבנות לו מזבחות ככל ממלכתו ולהקריב לו קרבנות.
- 16 וכל העמים נענו לו בכך, וצייתו לו הכל, [זולת] היהודים, כי
- 17 הם סירבו והתכוננו להילחם בו, והם שלחו אליו שליח ושמו

- 1 הסיפור להלן מובא בנוסח העברי לפני סיפור יוחנן המטביל; למרות הקבלתו של הנוסח העברי למהלך המאורעות אצל הג'יסיפוס, אני סבורה שהעברי משקף מקור קדום, שאינו מבין את העונש שעתיד אנטיפס לקבל, ומכאן השגיאה בהבנת הטקסט, שעליה מצביע פלוסר, עמ' 271 בהערה 4: מכל מקום, ב'יוסיפון' העברי מורגשת הכפילות בסיפור, עמ' 267, המלכת אנטיפס, ולאחריה סיפור פילטוס, עמ' 271, המלכת אנטיפס ולאחריה סיפור יוחנן המטביל.
- 2 בנוסח העברי, עמ' 267, חיבריאוס, וצורות דומות בחילופי הגרסאות הערביות.
- 3 סנדרס ונחמדו תרגמו את 'אעמאלה' ל'מעשיו' ולא ל'מחוזותיו', אך ב'יוסיפון' העברי שכיחה חיבה זו במשמעות מחוזות, וכמו כן חייבים להתחשב במקום זה בנוסח העברי, עמ' 271: 'כי בכל ארץ ממשלתו בימיו נעשו כנבלות האלה', והשווה שם, עמ' 267, שורה 5. העברי מספר בפרוטרוט על אחת ה'נבלות' — מעשה פאולינה, והעברי השמיט(?) את הסיפור.
- 4 צ"ל פילטאוס, ובערבית מתחלפות בנקל פ/ק, והשווה חילופי הגרסאות.

- 7 בעברי, עמ' 267: 'גם רבים מגדודיו הוצעו פגרים מתים ארצה'; המקור נפגש אולי בנפרד במעשה פאולינה.
- 8 השווה פלוסר, עמ' 271 הערה 3: 'עשתי עשרה שנה', הומינר, עמ' רכו, 'אחת עשרה שנה'; בנוסח הערבי לא ניתנת הסיבה להגליית אנטיפס, ואילו הנוסח העברי מביך כאן, בעקבות הגיסיפוס, כי הגלות היא עונש על רצח יוחנן, וראה גם מהדורת פלוסר, עמ' 296 שורה 23, והשווה להערה 1.
- 9 בעברי, עמ' 271, בארץ ספרד.
- 13 בעברי, עמ' 272, תיבריאוס קיסר, ושם, גיוס, והשם נשתבש בכתבים הערביים-נוצריים, והשווה לחילופי הגרסאות.

[ב] TS 8 K 17

- 1 אפן־ילון וכאן רגלא פאצלא חכימא פלמא וצל אפילו אלי קיצר קאל
- 2 לה קיצר לם לם טיעוני ותמתתלו מא אמר/ת/כם בה וקאל לה אפילו
- 3 אנא לא נסמי אלאה אלא אללה וחדה ולא נחלף בגירה ולא נבני מדבח
- 4 לסואה ולא נקרב קרבאנא אלא לה וליסנא ננחקל ען דלך ולא נטיע
- 5 מן יאמרנא בגירה ולו בדלנא אנפסנא ללקחל קאל פסכט גתרוס
- 6 קיצר עלי אפילו ואסמעה אלקביח ואן]פה פכרג אפילו אלי אל
- 7 יהוד ארדין מעה פערפהם מא גרי וקאל להם אן אלאמר עטים וקד
- 8 סכט אלמלך ומא נאמן מא יכון מנה וליס לנא גיר קצד אללה
- 9 באלצום ואלצלאה ומסאלתה אן יצרף ענא הדה אלבליה קאל
- 10 פמצו אלי גמיע אליהוד ארדין ברומיה ואכברוהם בדלך פאגתמ//עו//
- 11 וצאמו תלאתה איאם וצלאו ודעו אלי אללה עז וגל וסאלוה אן יכפיהם
- 12 אמר [קיצר] ויכלץ אפילו מנה פלמא כאן פי אליום אתאלת
- 13 שגב אלגיש עלי קיצר והגמו עליה וקטעוה באלסיוף חתי לם יבק
- 14 מן גסמה עזו יערף ואכלתה אלכלאב ולם ידפן ואטהר אללה פיה
- 15 אלנקמה לת[עדיה] ותגברה וכפרה ומלך בעדה פלודיאס קיצר
- 16 פאטלק אפילו ואליהוד ארדין מעה ואחסן אליהם ואדן להם פי אל[רגוע]
- 17 אלנין [בית] אלמקד[נס] פעאדו עלי [אגל] חאל ואחסנה והדמו מא כאן

חילופי גרסאות: פ, 78; מ, 155; מ, 108; ז, 80; בירות, 215

- 1 בירות מתקנת לפילו. 2 קיצר, ליתא. 4 ולסנא. 5 יאמרנא בח'לאפה; מ, אנפסנא ללמות; מ+מ, פסח'ט נירוס, ובשאר, נארון/נירון. 7 מא גירי מן אלמלך; אן, ליתא. 8 פ, סוא אן נקצד אללה עז וגיל. 9 פ+מ+מ, ז, ונסאלה. 13 מ, תשעת אלעסכר, ובשאר, שעב אלעסכר. 14 ואלקהוה אלי ח'ארג' פאכלוה אלכלאב; פ+ז+בירות, הטפת המוסר בהרחבה. 15 מ, קלודיוס קיצר, פ, עלקאס, בירות, עלבא. 16 ומא כאן מעה מן אליהוד. 17 במו מוכאת הערת שוליים המשבחת את אפילו ומורה, כי יש ללמוד ממנו.

תרגום [ב]

- 1 אפְּנִילוּן, והוא היה איש ישר דרך וחכם, וכאשר בא אפילו אצל קיצר, אמר
- 2 לו קיצר: מדוע אינכם עובדים לי ואינכם ממלאים את מצוותי? אז אמר לו אפילו:
- 3 אין אנו קוראים אלהים, אלא לה' לבדו, ואין אנו נשבעים לזולתו, ולא נבנה מזבח
- 4 לאחר ולא נקריב קרבנות, אלא לו ולא נסור מזאת ולא נציית
- 5 למי שיצוינו (לעשות) אחרת, גם אם נחרף נפשינו למות. אמר: וגתרוס קיצר כעס
- 6 על אפילו, ודיבר עמו קשות וְ [], ואפילו יצא אל
- 7 היהודים (שהיו) עמו, והודיע להם מה אירע, ואמר להם: העניין חמור, (כי) הנה
- 8 כעס המלך, ואין אנו בטוחים מפניו, ולא נותר לנו, אלא לפנות לאלהים
- 9 בצום ותפילה ובתחינה, כי יסיר מעלינו את הצרה. אמר:
- 10 והם הלכו אל כלל היהודים, אשר ברומיה והודיעו להם על כך, והם נאספו
- 11 וצמו שלושה ימים והתפללו וקראו אל אלהים יתגדל ויתקדש והתחנונו, כי יסיר
- 12 מעליהם את עול (או שלטון) קיצר ויציל את את אפילו ממנו. וביום השלישי
- 13 הסתער הצבא על קיצר והתקיפוהו וביתרוהו בחרבות, עד כי אי אפשר
- 14 היה לזהות אבר מגופו, והכלבים אכלוהו והוא לא נקבר; ואלהים הראה
- 15 את נקמתו בו בגלל עוינותו ורברנותו וכפירתו, ואחריו מלך פלודיאס קיצר,
- 16 אשר שיחרר את אפילו והיהודים אשר עמו, והטיב עמם והרשה להם [לשוב]
- 17 לירושלים, והם שבו במצב מצויין והרסו את

- 1 בנוסח העברי, עמ' 272, שורה 16, נזכר שליח אנשי מצרים אפיון, על-פי קדמוניות יח: 258, אך נראה לי שהמידע מקדמוניות מאוחר, וכי דווקא הנוסח הערבי שומר על רובד קדום ומסביר דריות בטקסט העברי, והשווה להערת פלוסר לשורה 11, ודבריו בחלק ב, עמ' 131: 'בידי מחבר יוסיפון לא היו, כאמור, ארבעת הספרים האחרונים של קדמוניות'; בעברי מתואר פילו 'כאיש חכם אשר עשה ספרים הרבה', והשווה למהדורת פלוסר, עמ' 434: פילו היוסיפוני הופך לשליח נועז (מארץ-ישראל?) — ראה הערה 16 להלן.
- 2 בנוסח העברי אלה דברי אפיון.
- 14 בעברי, עמ' 273, אין עניין הזיהוי, ושם כפל לשון, 'עד בלי היקבר [...] כי לא נקבר, ואולי יש לתקן על-פי הערבי.
- 15 בחילופי הגרסאות — קלודיוס, וחילופי פ/ק שכיחים בערבית.
- 16 סיום הסיפור בנוסח העברי והערבי כאחד מראה, כי ענייני מצרים ואפיון משניים בסיפור, כי המשלחת חזרת למקום, אשר ממנו יצאה (שלא על-פי המקורות הקלאסיים) — כלומר לירושלים; והשווה להערה 1 לעיל.

TS 8 K 17 [ג]

- 1 [א]צחאב קיצר אלמקתול קד בונה מן אלמדאבא [וקלעו אתארהא]
- 2 וכאן אגריפס מלך אליהוד חסן אלסירה מחמוד אלטריקה [פאצלא]
- 3 כירא וכאן מעטמא ענד קיצר טול חיאתה וכאנת מדה אגריפס
- 4 תלאתה ועשרין סנה ומלך בעדה אבנה וכאן אסמה אגריפס איצא
- 5 באסס אביה אככאר אגריפס
- 6 אבן אגריפס אבן אסתרובולוס אבן הרודוס והו אכר מן מלך עלי
- 7 אליהוד פי אלבית אלתאני ופי איאמה כאנת אלגאליה וכראב אלקדס

- 8 קאל צאחב אלכתאב פי זמאן אגריפס הדא מאת
- 9 פוליאדוס קיצר ומלך בעדה נירוס וכתרת אלחרוב ואלפתן
- 10 פי גמיע בלאד אליהוד ובלדאן אלארמן ודאמת ואתצלת וכתר אל
- 11 מקתולין ואלכוראג ואל/א/שראר וכתר אלסו ואלפסק ואלטלם ואלקתל
- 12 ואכד אמואל אלנאס וחרמהם [וכיפת] אלסבל ואנקט[עת] אלטרק
- 13 ואנכסטת יד אלאשראד וגלבת כלמתהם וטהר אלבאטל [ודתן] אל
- 14 חק ולם יסתקים לאגריפס תאל ולא לרעיתה ולם יזל אלשר יזיד ואל
- 15 בלא יעטם אלי [אן] גא אסביא[נוס] צאחב נירוס קיצר אלי ארץ אליהוד
- 16 פחאצר בית אלמקדס תם עאד אלי רומיה [] אלמלך אליה
- 17 בעד נירוס ואסתכלף [אב]נה טיטוס עלי [חצאר] [אלמדינה]

חילופי גרסאות: פ, 79; מ, 155; ז, 80; בירות, 216

(קטע קטן מן הפרק הועתק לכ"י המוקדש לענייני מוסר, פריז, Ar. 158, שדה סלאן (39a) תיאוך למאה השתיים-עשרה, והוא הקטע העתיק ביותר בין הכתבים הערביים-נוצרים, ויסומן בחילופי הגרסאות לשני הדפים הבאים ב-2פ).

- 1 מ, וקלעוא אתריהא, פ, ועפוא עלי את'ארהא, בירות, ומחוא (ונראה הנוסח שבגניזה וב-10).
- 2 פ, אעריבא, 2פ, אעריפאס. 3 פ+z+בירות, וכאן מכרומא ענד קיצר; מדה מלכה. 4 פ, אעריבאס.
- 6 פ, ארסתובולס אלמקתול. 7 אלג'לוה, בירות, אלג'לאא וח'ראב אורשלים, מ, נוסף והלאן אלאמה.
- 9 מ, קלודיוס, 2פ, קלודיאס; בכתבי-היד הערביים נוצריים נירוס קיצר איצא (הדגשה שלי), כאילו היו שני מלכים באותו השם, כי גאיוס, שעליו סופר קודם, נתחלף אצלם בנירוס, בירות מתעלמת כליל מן הסדר הכרונולוגי בהוסיפה כמה ד'כרנא. 10 z+בירות, במקום ארמן, אלשאם; פ, וכת'ר אלשר ואלמתעלבוך; 12 פ+z.
- ו'חאפת אלטרק ואנקטעת אלסבל, מ, ואנקטעת אלסביל. 13 ח'פי אלחק. 14 נוסף, ואלחיר ינקץ.
- 15 2פ, אסבאיאנוס, פ, צאחב ג'יש נארון קיצר; z+בירות, אלי בלאד אלמשרק. 16 פאנתקל אלמלך אליה.

תרגום [ג]

- 1 המזכחות אשר בנו אנשי קיצר ההרוג [ולא הותירו להם שריד].
- 2 ואגריפס מלך היהודים היה ישר דרך ו(בעל) הליכות נאות ו(איש) מעלה
- 3 וטוב, וקיצר כיברו כל חייו, ומשך שלטונו של אגריפס
- 4 היה עשרים ושלוש שנים, ואחריו מלך בנו, ושמו היה גם כן אגריפס
- 5 כשם אביו. תולדות אגריפס
- 6 בן אגריפס בן אסתרובלוס בן הרודוס, והוא אחרון מלכי
- 7 היהודים בימי הבית השני, ובימיו היתה הגלות וחורבן המקדש.
- 8 אמר בעל הספר: בזמנו של אגריפס זה מת
- 9 פוליאדוס קיצר ואחריו מלך נירוס קיצר, ורבו המהומות ומלחמות האחים
- 10 ככל ארץ היהודים וארצות הארמן והן נמשכו וארכו, ורבו
- 11 ההרוגים והמורדים (מילולית, הפורשים) והרשעים, והתגברו הרשע והשחיתות והעושק וההרג,
- 12 ושדידת רכוש האנשים וחסירת נשותיהם, ופחד היה בדרכים, והנתיבות נשתבשו (בלסטים).
- 13 ויד הרשעים פשטה (ככול), ודברם היה על העליונה, והשקר נגלה, ונסתרה
- 14 האמת; ומצבו של אגריפס לא היה איתן, וגם מצב נתיניו, והרשע והאסון
- 15 הוסיפו לגבור, עד כי בא אסביא[נוס], נציבו של נירוס קיצר, לארץ היהודים

16 וצר על ירושלים, אחר כך שב לרומיה] [המלוכה אליו
 17 לאחר נירוס, ובנו טיטוס החליפו [במצור על העיר]

- 1 בעברי, עמ' 274, בעקבות הגיסיפוס נאמר על אגריפס רק שהיה נכבד בעיני קלאודיאוס.
- 4 בערבי בדרך כלל נמנות שנות השלטון בסיום תולדות המלך.
- 7-5 הסיכום בכותרת איננו ניתן בנוסח פלוסר (עמ' 275), אבל סיכום דומה בנוסח הומינר (עמ' רכת).
- 11 והמורדים, (ואלכוארג), התרגום בחר לקרוא למורדים מקרב היהודים במלים הקשורות בשורש ח'רג'. הרשע־נשותיהם, אין בעברי, אבל דומה מאד להגיסיפוס ב.6, 2. in seditiones graves, latrocinia, dissensiones, (מהומות קשות, שוד, סכסוכים).
- 13-12 בעברי ניתן כאן, על־פי הסדר של הגיסיפוס, הסיפור על אלעזר שר הפריצים, והסיפור יינתן בערבי בהרחבה בדרך הבא בקובץ הגניזה.
- 17-14 אין בעברי נוסח פלוסר, אך יש הערה על החורבן אצל הומינר, והשווה להערה 5 לעיל. ההערה שנוספה בערבי שגויה מבחינה היסטורית, כי אספסינוס לא מלך מיד לאחר נירוס, ועיין בהערת פלוסר לעמ' 331, שורה 43.

הפניות ביבליוגרפיות

A. Geiger, <i>Aus Briefen, Jüdische Zeitschrift</i> , 9 (1871), p. 159.	גיגר
G. Graf, <i>Geschichte der christlichen arabischen Literatur</i> , Vatican 1940.	גראף
H. Grätz, <i>Geschichte der Juden</i> , 5, Leipzig 1895, pp. 235, 295.	גרץ
תאריח ' יוסיפוס אליהודי, כירות 1872 (באותיות ערביות). ח"ש הומינר (מהדיר), ספר יוסיפון, ירושלים תשט"ז.	דפוס כירות הומינר
Hegesippus, <i>V. Ussani</i> , ed. CSEL, vol. 66, Wien & Leipzig 1932.	הגיסיפוס
(Walton), הדפיס את ספר המקבים הערבי בכרך הרביעי של הפוליאגלוטה של לונדון 1657.	וולטון
J. Wellhausen, <i>Der arabische Josippus, Abhandlungen der könig. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philosophisch historische Klasse, N.F. Band I, No. 4, Berlin 1897, p. 47.</i>	ולהאוזן
כ"י הספרייה הכריתית יוסיפון במהדורה ערבית־נוצרית. BM Or 1326, נכתב בשנים 1587-1585. י"ל לוי, מראשית השלטון הרומי עד סוף תקופת בית שני, בתוך: ההיסטוריה של ארץ־ישראל, שלטון רומי, ירושלים 1984.	לוי
Suetonius, <i>Divus Iulius</i> (מהדורת Loeb, 111).	סוטוניוס
M. de Slane, <i>Catalogue des Manuscrits Arabes</i> , Bibliothèque nationale, Paris 1883-1895.	דה סלאן
M. Sanders & H.M. Nahmad, 'A Judeo-Arabic Epitome of the Yosippon', in: <i>Essays in Honor of S.F. Freehof</i> , Pittsburgh 1964, pp. 275-299.	סנדרס ונחמד
S. Pines, 'A Preliminary note: Additional Observation concerning the Arabic Translation of the Book of Yosippon', <i>JSAI</i> , 6:145: 154, 1986.	פינס
L.H. Feldman, Josippon, in <i>Josephus and Modern Scholarship</i> , Berlin 1894, pp. 57-74.	פלדמן
ד' פלוסר, ספר יוסיפון, ירושלים תש"ם-תשמ"א. י"ל צונץ, הדרשות בישראל, מהדורת אלבק, ירושלים תשי"ד.	פלוסר צונץ
J.H. Charlesworth, <i>The Pseudepigrapha and Modern Research</i> , Montana 1981.	צרלסוורת'